

Ugyanazokat a módszereket alkalmazták a megszálló szovjet csapatok szovjet pribékei II. Vh. után a kollektív bűnösség elvén, központi utasításra mint a törökök az örményekkel. A haláltáborok ugyan nem a szíriai sivatagban Deir ez-Zorban végződtek, hanem Szolyván, a Gulág és Szibéria haláltáborai. Aki valamenynyire érintett ebben a témában, s ki ne volna az Kárpátalján, Magyarországon és az elcsatolt területeken? Hiszen Magyarországról is, a „Malenkij Robot” fel-szólítással a kárpátaljai megsemmisítő, szolyvai munkatáborba gyűjtötték a foglyokat. S aki még életképes volt, ötösével sorba állították és a Gulág munkatáborába és Szibériába szállították élő holtan.

A kiállítás címe „Ötösével”. Megrendítő ez a cím annak, aki tudja, hogy a legyengült, beteg foglyokat állították így sorba, s aki kidőlt a sorból, a komisz-szárak nyomban lelőtték. Ennyit jelentett egy emberélet!

Matl Péter nagyon tehetséges, érzékeny művész és Kárpátalján minden család érintett életüket vesztett, szovjet haláltáborokban kínhaltalt halt családtagjaik gyászában, így a művész is.

Az alkotások önmagukért szólnak. Megrendültem a képek láttán. Finom-érezékeny pasztell és szürkés fehér szí-

nekben ábrázolja a lét és nemlét határán imbolygó figurákat. Ki tudja férfiak, nők, gyermekek-e? Arctalanok! Olykor „Ötösével”, de gyakrabban a sorból kiforduló vagy összecsucskló alakokkal. Nem kíméltek nőket, idős asszonyokat, sőt gyermekeket sem. Kárpátalja férfi lakosságát szinte kiirtották. Mélyen megélt ábrázolások

sorjázna, a művész egyénisége finom rostáján átszűrve. Az ismertető anyaggal jól kiegészített, hosszú ideig nyitva tartó kiállítás sokaknak ismeretlen tényeket is felsorakoztatott. Nem csoda, hiszen *hallgatásra kényszerítettek mindenkit* az elmúlt több évtized során.

Éppen a kiállítás bezárása napján rész-sült Péter, a Művészei Akadémia Nagydí-jában, Budapesten, a Vigadó Galériában 2019. május 29-én.

Jelentős kiténtéseit az interneten megtalálhatják.

Matl Péter nevét a Vereckei emlékmű tette közismertté. Azóta is széles skálán alkotó művész. Elévülhetetlen érdeme a Munkácson felállított Gulág emlékmű, a *Rákóczi* fej újraöntése és megannyi jeles alkotás.

Vereckei emlékmű

Köszönet illeti, Matl Pétert, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a kiállítás képeit és a fantasztikus ismeretanyagot, korabeli dokumentumokkal.

Jómagam, aki családom révén érintett voltam az első, a második Vh., a Don kan-nyar és a „Malenkij Robot” elviselhetetlen emberpusztító borzalmi hozzávetőleges

ismeretében: Ennyire részletesen nem tudhattam a kárpátaljai kitervelt ember-irtásról. *Szolzenyicin* műveihez korán hozzájutottam. Az Iván Gyenisovics egy napját, Párizsban kaptam meg. Itthon olvastam a Gulág szigetvilágot és később a Rákostályt. Érthető, hogy szívügyemnek tekintetem a kiállítás bemutatását.

Köszönet illeti *Tóth Csabát*, a Tóth József Galéria létrehozóját, akinek hathatós közreműködésével létrejöhett az emlékezetes kiállítás!

A megnyitó ünnepséget megtisztelte jelenlétével a leköszönt kárpátaljai fő-konzul, aki őszintén beszélt a kárpátaljai viszonyokról és arról, mit jelentett Matl Péter barátsága.

Gaál György

Jereván és Tbiliszi

Aki Erdélyben él és itt nevelkedett, biztosan sokat hallott az örményekről. Elég, ha Szamosújváron, az egykori Armenopolisban belépett az örmények székesegyházába. De biztosan találkozott is örmény származásúakkal, akik többnyire büszkén utaltak egyik-másik nagyszülőjükre, hogy annak ősei menekültek ide az örményüldözés elől. És ha a történelmi megemlékezésekre is figyelt, hallhatott az örmény népirtásról, az első világháború idején elkövetett genocídiumról. Ezek után bizonyára mindenben felmerül a kérdés, hol is az örmények őshazája, milyen is az az ország, ahonnan annyiszor el kellett menekülni, amely szinte folyamatosan más hatalmak árnyékában élt, s amely most önálló államként kezdi kiépíteni turizmusát. Bizonyára ebből a megfontolásból, vagy éppen

Horváth Zoltánnak hálás vagyok, hogy a megjelent szép számú jelenlévőknek bemutatatta Matl Pétert.

Köszönet illeti *Dinnyés József* daltulajdonost, aki még ünnepélyesebbé tette felvidéki, kárpátaljai népdal feldolgozásokkal és hazafias énekek előadásával a kiállítási ünnepséget.

Pazar fogadás zárta a kiállítás megnyitását amelyhez Tóth Csaba is hozzájárult finom erdélyi örmény ízekkel, mindenki örömeire.

Végül, de nem utolsósorban el kell mondanom, Péter felesége Hegyi Karbah-i örmény menekült: Fia le se tagadhatná örmény származását.

Nuridsány Mimi

negyed, földszintes bádofedelű falusias házakkal, középen egy templomocska, mely vasárnap működik is. A szűk udvarokról állattartás hangjai és állandó kutyaugatás jut fel ötödik emeleti szobánkhoz. Ez a régi Jereván. Az „új” Jereván megismerésére nincs külön napunk, mert az „úgyis egy modern város”. Csak néhány reprezentatív épületébe visz el a busz. A többi délutánoként, esténként fedezhetjük fel. Első napi, kis pihenés után kezdett programunk az örmény múlt fellegvárába, a Matenadaran levéltárba és múzeumba visz. A levéltár egyik szamos-

újjvári származású, magyarul szépen beszélő kutatója lesz a kalauzunk. Az ő szavaiból ismerjük meg nem csak a kiállított kincseket, hanem az örmény történelmet és művelődéstörténetet is.

A Matenadaran a várost körülvevő dombok egyikének lejtőjén fekszik, díszes lépcsősor vezet bejáratához. Alsó teraszán *Meszrop Mastoc* ülő szobra látható. Ő dolgozta ki a IV. század végén az örmény ábécét. A szobor mögött az ábécé betűi olvashatók a falon. A Matenadaran jelentése könyvtár/kézirattár, de az intézet ma Mastoc nevét viseli, sőt az innen induló, a belvárost átszelő sugárút is róla lett elnevezve. Az intézet első épülete 1959-re készült el. Ekkor az örmény egyház államosított, s addig Moszkvában őrzött levéltárával vetették meg alapját, s mindenünnen gyűjtöttek be a kéziratokat. A mostani impozáns épületet 2011-ben

avatták fel. Főbejárata két oldalán a hat legjelesebb örmény tudós szobra áll. Napjainkban az intézet mintegy 23.000 kéziratos művet, 500.000 dokumentumot őriz, a legnagyobb örmény történelmi gyűjtemény. A tárlókban a legrégebbi kéziratokból és örmény nyelvű kötetekből, Bibliafordításokból tekinthetünk meg néhányat. Nem egy kódexnek külön története is van, csodával határos módon menekült meg a pusztulástól. Gyönyörű örmény-motívumos miniatúrákat, művészi kötéseket láthatunk. Az előcsarnok falain a térkép előtt is megállunk, hogy néhány örmény történelmi alapfogalmat elsajátítsunk.

A mostani, 29.800 km²-es Örményország csak kis töredéke az örmény birodalomnak, mely az Kr. e. II. századig vezet vissza múltját, sőt a nép történetét egyenesen a Bibliából eredezteti. Önálló örmény királyság azonban csak nagyon rövid időszakig létezett. Kr. e. 63-ban a Római Birodalom kebelezi be területüket. *III. Tirdat* királyuk 301-ben felveszi a kereszténységet és államvallássá teszi. Ebben segítségére van az utóbb Világosító Szent Gergely néven ismert és imádott püspök. A Római Birodalom felbomlását követően a Bizánc központú Kelet-Római Birodalom uralma alá kerültek, de a keleti örmény területeket rövidesen az Óperzsa Birodalom foglalta el. Aztán 652-től két évszázadon át az arabok uralkodtak itt. Majd újra Bizánc kerekedett felül. Az 1230-as években jött a tatárjárás,

mely csak a templomokat kímélte meg. Ennek eredményeként kezdődött az első örmény emigrációs hullám. 1100 tájától háromszáz éven át a Földközi-tenger partján létezett egy kisebb önálló örmény királyság Kilikia elnevezéssel. 1453-ban a törökök megdöntik a Bizánci Birodalmat, s az örmény területek is uralmuk alá jutnak. Az 1500 táján megerősödő Irán egy kisebb keleti részt ebből magának foglal el. Ezzel évszázadokra állandósul az örmények kettéosztottsága: a nagyobbik, nyugati rész a törököké, a keleti pedig a perzsáké. Az 1826–1828 között zajló orosz-perzsa háború eredményeként a keleti örmény területeket Oroszországhoz csatolják. Kormányzósági székhely lesz Jereván. A török területen maradt örmények többször felszabadítási mozgalmat

indítottak. Erre válaszként indultak a török népiirtások. 1895-ben körülbelül 300 ezren pusztultak el, s több tízezer menekült szét a világba. 1909-ben újabb 30 ezer örményt gyilkoltak meg. Végül a hatalomra került ifjú törökök – akiket az örmények is támogattak – meg akarták végleg oldani az „örmény kérdést”, s 1914–15-ben megrendezték a törökországi örmények véglegesnek tekintett kiirtását, amikor szervezeten másfél millió örményt végeztek ki, még az örmény műemlékeket is elpusztították. Ezeknek a népiirtásoknak tulajdonítható, hogy az életben maradottak is szétszóródtak a nagyvilágban. Úgyhogy az örmény diaszpóra

nagyrészt a nyugati örménységből került ki. Tulajdonképpen a mai Törökország keleti területe egészen a Földközi-tengerig mind az örményeké volt.

A cári birodalom nem sokat törődött a Kaukázuson túli területeivel. Itt egyetlen város számított fontosabb központnak: Tiflisz (Tbiliszi). Innen irányították a vidéket. Az 1917-es októberi forradalom után a bolsevik államvezetés engedte önállósulni az itteni kis kormányzóságokat: 1918 elején megalakul a polgári Örmény Köztársaság. Ez területi vitába keveredik a Grúz Köztársasággal. Aztán a törökök

rohanják le az örményeket, de őket sikerül visszaverni. 1920 novemberében az új szovjet hatalom kezd érdeklődni e területek iránt. 1921-ben itt is a bolsevikok jutnak hatalomra, behívják a szovjet hadsereget.

A törökök a cári birodalom örmény részeiből néhány tartományt maguknak igényelnek. S 1921-ben a szovjet-orosz-török békekötéskor ezekről az oroszok lemondanak. 1922-ben moszkvai sugallatra megalakul a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság Tiflisz fővárossal. Ez 1936-ban három önálló szovjet köztársaságra bomlik szét: Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán. Tulajdonképpen a vallási alap áll a szétbomlás mögött: az egyik örmény apostoli, a másik ortodox, a harmadik muzulmán vallású. De egyik sem elégedett a határok megvonásával. Így jelentős örmény terület Azerbajdzsánnak jut (Karabach), Tbiliszibe,

mint fővárosba nagyon sok örmény család telepedett át. Az 1920-as évektől kiépítik a szovjet típusú államigazgatást és egy-pártrendszert e vidékeken is.

A gorbacsovi új politikai jelszavak itt szintén visszhangra találnak. De a politikát egy időre háttérbe szorítja az 1989. december 7-i nagy földrengés, ami 25 ezer örmény áldozattal jár. 1991 szeptemberében kiáltják ki a független Örmény Köztársaságot. A Hegyi Karabach örmények lakta területet az ország részévé nyilvánítják, amiért 1992-ben kitör az háború Azerbajdzsánnal. Az örmények győznek, sőt még egy korridor is maguknak biztosítanak Karabach felé. Azóta hadiállapot van a két ország között. Nem csak a keleti, de a nyugati, török határ is átjárhatatlanul lezárt. Úgyhogy az országnak csak Irán és Grúzia felé van közlekedése. Viszont a grúzokkal is csak „kényszerbéke” áll fenn. 1996-ig az ország rettenetes krízisen esik át. Teljesen körbezárva áram, gáz, benzin nélkül nyomorognak. A szovjet idők gyári rendre csődbe jutnak. Akkor Irán nyújt valamelyes segítséget a közállapotok javítására. Azóta több kormánykrízisen és tüntetés-hullámon esett át az ország, de úgy tűnik, az utóbbi években kezdi magát feltalálni. Nem utolsó sorban megint rászorulnak az orosz kapcsolatokra. Külföldről pedig egy-egy örmény milliomos nyújt alkalmi támogatást.

Ugyancsak a Matenadaranban hallunk az örmény nyelvről is, mely az indoeurópai nyelvcsalád önálló ágát képezi. Megmaradását főleg a saját írásmód bevezetésének tulajdonítják. A 19. századra két nyelvjárása alakult ki: a kelet- és a nyugat-örmény. Főleg a magánhangzók ejtésében különböznek. A mai állami hivatalos nyelv a kelet-örmény. A diaszpórában viszont főleg a nyugat-örmény öröklődött.

Örményül vagy 6 millió ember beszél, közülük csak 3,6 millió él az országban. Az ország lakossága most 3 millió 800 ezer körüli. Közel 98%-ban örmények. A más nemzetiségűek a 90-es években mind elvándoroltak.

A Matenadaranban több órát töltünk. Majd az ebéd következik a „Cascade” lépcsősor felső végénél. E lépcsősort a modern várossal együtt tervezték, s ugyanarra a domboldalra kúszik fel, amelyen a Matenadaran is található. Valamikor úgy képzelték el, hogy a lépcsők vízeséssel fognak váltakozni. A merész tervet csak félig valósították meg a kommunizmus alatt. Aztán egy örmény milliomos megtámogatta az építkezést, s most már csak néhány lépcső hiányzik a fenti kilátó-teraszra. A vasbeton-oszlopok rozsdás csápjai meredeznek ott. Állítólag a terv pontatlansága miatt nem lehet az utolsó lépcsőket kialakítani. A lépcsősor felső vége mellett pompás új épület a *Charles Aznavour*-alapítvány székhelye. Az örmény származású francia szanzonekes néhányszor meglátogatta az országot. Egy itteni konyakfajta is viseli a nevét. A „Cascade” felső végétől egy sétány indul a Győzelem parkba, amelynek közepén irdatlanul magas talapzaton egy hatalmas nőalak áll. Örményország Anyácskájának nevezik. Jobb kezében egy kard markolatát tartja, bal kezével a kard tokját fogja. Távolról egy hatalmas keresztnek néz ki a nőalak. Idegenvezetőnk szerint a szobor üzenete: a kard ugyan tokban van, de ha ellenség jönne, azonnal kihúzzák. A ma múzeumként szolgáló talapzat sokáig *Sztálin* őri-ásszobrát viselte magán.

A tetőről át lehet tekinteni Jereván belvárosát. Ha egy térképpel is kiegészítjük a nem látható részeket, kiderül: szabályos kört ír le a központ. A „Cascade” aljától

indul a tengelye, egy széles sugárút, mely a két központi teret is összeköti. A lépcsősor alatti térből még két sugárút indul részsütösen. Ezeket aztán keresztutcák metszik. Annyira logikus és áttekinthető az utcahálózat, hogy könnyen megállapítható: ezt mérnök tervezte. Ráadásul a belvárost övező körút félkörét széles parksáv övezi. Az ellenkező oldalon a Hrazdan folyócska kanyarulata és zöldövezete biztosítja a település jó levegőjét.

Azt már csak útikönyvből tudhatjuk meg, hogy a város 2800 éves múltra tekint vissza. Egykor Urartu Királysága terült el

itt, s annak uralgója, *I. Argisti* Kr. e. 782-ben alapított e helyen az Erebuni elnevezésű erődöt. Ennek falait mára feltárták az egyik külvárosi negyedben. Hogy Urartu lakói örmények voltak-e, az vitatott. A királyságot Kr. e. 590-ben a médek megbuktatták. Majd jöttek a perzsák. A kereszténység felvétele után, az 5. század táján épült a legrégebbi jereváni templom, melyet 1931-ben bontottak le. A város a karavánutak nyomvonalán fektült, s évszázadokig pihenőhelyül szolgált. Ezért is a 19. századig fő épületei a karavánszerájok voltak. 1513 és 1737 között a perzsa és török birodalom közti határvonal itt haladt át, úgyhogy a városka 14-szer cserélt gazdát. Többször földrengések is kárt tettek benne. 1828-tól a cári birodalomhoz tartozott. 1830-ban még csak lakossága 35,7%-a volt örmény. De aztán ez lett a legbiztonságosabb

örmény város, úgyhogy százával menekültek ide a törökök üldözöttjei. 1850-ben vált kormányzósági székhellyé, akkor már lakosainak fele örmény volt. A 25 000 lakosú kisváros fejlődésének lendületet adott a vasút 1903-as kiépítése. Ezután állandó összeköttetésben lehetett Tbiliszivel, a politikai és szellemi központtal.

Az első világháború alatt és után – a török támadás következtében is – a város szinte elnéptelenedett, s romossá vált. Így az 1920-as években a szovjet hatalom elhatározta, hogy itt építi fel a birodalom első „modern” mintavárosát. Az örmény

származású, Moszkvában is elismert *Alekszandr Tumanjan* mérnököt bízták meg a tervezéssel. Neki köszönhető a mostani városközpont kialakítása. Csak-hogy ez egyben felmérhetetlen pusztítással is járt.

A még álló templomok, karavánszerájok, bazárok mind bontás alá kerültek. Alig néhány kis templomocská és egy mecset maradt meg a tömbházak között. Ezeket sem lehetett használni. Tumanjan – akinek a nevét az egyik főutca viseli – mindössze 170 000 főre tervezte a várost. Az 1989-ben érte el az 1,2 milliós csúcst. Jelenleg is több mint egy millióan lakják. Ezért délutánonként valósággal bedugul a város. A sok-sok Lada és Moszkvics mellett ma már számtalan nyugati márkájú luxusautó is közlekedik. Kérdés, hogy meddig bírják a rossz utakat. A szovjet időkben, 1981-re épült fel a város első metróvonalára tíz állomással. Bővítése nagyon lassan halad.

A város környékén sok rózsaszínes tufa található. Ezekből kocka alakú lapokat vágnak. Tumanjan a középületek, de még a központibb lakóházak falait is ezekkel borították. Ha rájuk süt a nap, érvényesül színtük. De felhős időben a várost nagyon szürkévé teszik. Ezt a sok zöld terület valamennyire ellensúlyozza.

Első napunk késő délutánjára már csak egyetlen, de annál érdekesebb műsorszámunk maradt: az Ararát nevét viselő örmény

konyakgyár felkeresése. A Hrazdan folyón átvívó országúti híd vége fölé egy dombra emelt hatalmas épület a központja. Több emeletnyi mélységű a pincerendszere. Természetesen műzeumi részlege is van: hordók és vitrinben őrzött régi címék palackok között sétálva ismerjük meg az üzem történetét, a konyakféléket, s a hozzájuk fűződő számos legendát. Megtudjuk, hogy *Churhill*nek Sztálin

küldte rendszeresen a kedvenc konyakját. Aznavour pedig egy különleges konyakkeveréket rendelt innen, mely ma az ő nevét viseli. Aztán következik a konyak-kostoló. Egy hosszú teremben elegánsan megterített asztalon vár a két-két öblös pohárba töltött egy-egy ujjnyi konyak. Elmondják, hogy lehet a konyak öt éves, tízéves

és harmincéves is. Más-más a színe, ereje és persze az ára. Végül az üzletbe jutunk, ahol pár decistől akár literes méretű üvegekben is árulják a márkás italt. Bár repülőn kell hazaszállítani, sokan vásárolnak kisebb üvegekkel. Az Ararát nem véletlenül a nemzeti konyak márkája. Innen – és az ország szinte minden pontjáról – látható az 5000 méternél magasabb hóborította kettős csúcsú hegy. Az örmények szent hegye.

Hasonló a japánok Fudzsijához. Csak-hogy a hegy tövében ott a drótkerítéses határ, s kezdődik Törökország. Mégis, már a szovjet tagköztársaság idején az örmény címerben szerepelt az Ararát. A legenda szerint Törökország nagykövete útján tiltakozott *Georgij Csicserin* szovjet külügyminiszternél az ellen, hogy a határon túl, más országban fekvő Ararát az örmény címerben szerepelhessen. Mire kis gondolkodás után Csicserin így felelt: a törökök is a félholdat ábrázolják címerükben, pedig a Hold eddigelé még nem török terület.

(*folymatjuk*)

Photo by: www.photostock.am
Örményországi képek *Spirit of Armenia*
2008

Az örmény ábc betűi

Bálintné Kovács Júlia

Az Azbé, Ázbé Azbej, Ázbej családnevű örményekről – III. rész

Ázbej Sándor munkássága során különböző állami tervezővállalatoknál volt tervező építész, modern funkcionalista lakó- és középületeket egyaránt tervezett.

Az 1950-es években részt vett több vidéki város (1959: Ózd; 1959: Gyöngyös; 1959: Pécs; 1961: Várpalota) rendezésének tervpályázatában, melyeken különböző díjakat is nyert. Jelentős szerepe volt Kazincbarcika városrendezésében, ahol az új városrész lakóépületeinek egy részét is tervezte (1951-60), az ÁRT mellett. A budapesti Lágymányosi lakótelep tervezésének és megépítésének első szakaszában is fontos részt vállalt, ahol lakótelepi házak (1000 lakás) és a korszerű bölcsőde fűződik nevéhez. 1960-63 között épül meg a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Rezső téri kollégiuma és az egeri Tanárképző Főiskola leánykollégiuma (1962-64). Az egykori Magyar Színház, a máig ideiglenes Nemzeti Színház átépítésére kiírt tervpályázat győztese, a teljesen és korszerűen átalakított színházépületért (1963-66) 1973-ban Ybl-díjat kapott. Ugyancsak az ő terve alapján építették át a Pesti Színházat a Váci utcában (1964-67). Fő tervezője az algériai olimpiai stadionnak (1965-72), ahol nemcsak az egyedi épület, hanem komplex „sportváros” megalkotója. A megvalósult épület nagy nemzetközi elismerésben részesült.

Írásai:

Algériai olimpiai stadion, in: Magyar Építőművészet, 1967/1.

Hevesi téri színház, in: Magyar Iparművészet, 1968/1.

Egeri Tanárképző Főiskola leánykollégiuma, in: Magyar Iparművészet, 1970/1.

Irodalom:

PERÉNYI I.: Kompozíciós törekvések várostervezési gyakorlatunkban, in: Magyar Építőművészet, 1955/3-5.

GYÖNGYÖSI I.: Budapest épülő új lakótelepei, in: Magyar Építőművészet, 1957/1-2.

HOFER M.: Nemzeti Színház, Budapest, in: Magyar Építőművészet, 1967/1.

JAKAB Z.: Pedagógiai Főiskola leánykollégiuma, Eger, in: Magyar Építőművészet, 1969/3.

Nemzeti Színház (épületismertetés), in: Magyar Építőművészet, 1972/3.

SZITTYA B.: Olimpiai Stadion, Algír, in: Magyar Építőművészet, 1973/2.

Forrás Kortárs Magyar Művészeti Lexikon I-III.

„A színház története messzire nyúlik vissza. Állandó Nemzeti Színház építésének szükségességét már *Széchenyi István* is felterjesztette 1832-ben. A színház ebben a korszakban egy független nemzet magától értetődő szükségleteként volt értelmezhető, illetve a nyelv, a kultúra csatateréként is funkcionált. Különösen igaz ez Pesten, hiszen 1812-ben nyílt meg itt a Pesti Német Nyelvű Színház, tehát érthető és tökéletesen indokolt igényként fogalmazódott meg, hogy magyar nyelven is legyen színvonalas színjátszás a városban.